

Şəkər Qasimova¹⁶

CİNS KATEQORİYASININ KOQNİTİV TƏHLİLİ

Koqnitiv dilçilik mədəniyyəti dillə, dili isə milli təfəkkürlə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirir. Mədəniyyət isə bizə həmişə müəyyən bir mətn kimi verilir. Bu baxımdan hətta maddi mədəniyyət də mətn kimi izah oluna bilər. Yəni burada dilin mühüm vasitəçilik rolu qabarıq şəkildə özünü göstərir.

E.Piriyev qeyd edir ki, “Koqnitiv dilçiliyin fundamental terminlərindən söhbət düşərkən, ilk növbədə təfəkkür, idrak, bilik, anlayış, konsept, konseptləşmə, konseptual sistem, koqnisiya, koqnitiv qəlib, koqnitiv sütun, dünyanın mənzərəsi, verballaşma, milli mentalitet, mədəniyyət və mədəni məkan və s. yada düşür.

Koqnitiv dilçilik “konsept” anlayışını ön plana çəkir və beləliklə də, konseptuallaşma prosesi koqnitiv tədqiqatlarda xüsusi yer tutur. “Konsept” anlayışını çox vaxt “məfhum” anlayışı ilə çaşdırırlar. Əslində isə bu iki anlayış, tamamilə olmasa da, kifayət qədər fərqli anlayışlardır” (1, 9).

Dil kateqoriyası olan cins kateqoriyası insanın konseptual sisteminin tərkib hissəsidir və insan tərəfindən dünyanın konseptuallaşdırılmasında və kateqoriyalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Millətin konsept sahəsinin fraqmenti kimi cins kateqoriyası milli özünəməxsusluğa malikdir ki, həmin mədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən dünyanın dərk edilməsinin xüsusiyyətlərinin əks etdirir.

Rus dilində isimlərin üç cinsi vardır: kişi, qadın və orta. Semantik cəhətdən kişi cinsini bildirən isimlər kişi cinsindən olan varlıqları, qadın cinsi – qadın cinsindən olan varlıqları bildirir. Orta cinsə isə o sözlər daxildir ki, onlar heç bir cinsi göstərmək qabiliyyətindən məhrumdur. Bu zaman bir çox cansız isimlər çox hallarda müvafiq cins varlıqları obrazında dərk olunur və ya kişi, ya da qadın cinsinə aid edilir.

Cins kateqoriyası və cins anlayışı əlamət və nişanələrdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, ruslarda belə bir nişanə vardır ki, stolun üstündən düşən bıçaq “noj” kişinin gəlişindən, “vilka” çəngəl isə qadının gələ biləcəyindən xəbər verir. Bu da onunla izah olunur ki, “noj” sözü kişi cinsinə, “vilka” sözü qadın cinsinə aiddir. Şəxsləndirmənin sayəsində “den” sözü kişi cinsinə, “noç” sözü isə qadın cinsinə aiddir. Bu sözlərin işlədilməsinin çoxsaylı nümunələrinə poeziyada rast gəlmək olar.

Rus rəssamı İlya Repin ona təəccüblənmişdi ki, alman rəssamları öz rəsmlərində günahı qadın timsalında təsvir edirdilər. İş burasındadır ki, alman dilində “günah” sözü (alm. “die Sünde”) qadın cinsinə aiddir, rus dilində isə o kişi cinsinə aid olan sözdür.

Alman nağıllarını oxuyan uşaqlar da eyni uyğunsuzluqla rastlaşırlar. “Ölüm” ruslarda qadın kimi təsvir olunur. Alman dilində bu isim kişi cinsinə aiddir və qoca kişi kimi göstərilir.

Boris Pasternakın “Моя сестра жизнь” şeirlər toplusunu çex dilinə tərcümə edən çex şairi Yozef Xor bu adı çex dilinə tərcümə edərkən çətinlik çəkmişdir. “Жизнь” (çex “zivot”) sözü rus dilində qadın cinsinə aiddersə, çex dilində həmin söz kişi cinsindədir.

İngilis dilində cins kateqoriyası demək olar ki yoxdur. “He”, “she” və “it” 3-cü şəxs əvəzlilikləri isimləri əvəz etmə funksiyasını yerinə yetirərək onlara cins əlaməti verir.

Müasir dilçilikdə cins kateqoriyası yalnız dil kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilir ki, bu kateqoriya bütün isimləri üç cins sinfinə bölür: kişi, qadın və orta. Cins kateqoriyasının meydana çıxması hind-Avropa dillərində “canlı/cansız kateqoriyasının formalaşması ilə bağlıdır. Semantik cəhətdən canlılıq canlı haqqında təsəvvürlərlə, cansızlıq isə qeyri-canlı haqqında təsəvvürlərlə əlaqələndirilir.

Hind-Avropa dillərindəki cins kateqoriyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri cinslərin semantik cəhətdən genişlənməsidir ki, bu da cansız isimlərin kişi və qadın cinsinə, əksinə, canlı isimlərin orta cinsə daxil edilməsində əks olunur. Müasir dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, cansız isimlərin kişi, qadın və orta cinslərə “aid olmasını” semantik cəhətdən izah etmək mümkün deyil.

R.A.Korolenkonun dissertasiya işində göstərilir ki, “İngilis dilində cinsə görə təsnifin əsasında dünya obyektlərinin varlıq və əşyalara, kişi və qadın cinsli varlıqlara təbii bölgüsü durur. “He” kateqoriyasının ilkin mənası “kişi və ya kişi cinsli heyvan”dır. “She” kateqoriyasının mənası qadın və ya kişi cinsli heyvandır. “It” kateqoriyasının ilkin mənası “əşyadır” (2, 7).

Konseptuallaşmaya daxili və xarici aləmin insan tərəfindən dərkinə yönəlmiş proses kimi baxılır. Onun gedişində insanın psixikasında xüsusi mental strukturlar – konseptlər əmələ gəlir. Konsept təfəkkürün məzmunlu operativ vahidi yaxud strukturlaşmış biliyin kvantıdır ki, insan tərəfindən ətraf aləmin dərkindən alınmış nəticələri, bilikləri, təcrübəni əks etdirir. Konseptin xüsusiyyətlərinə onun milli-mədəni özünəməxsusluğu, insanın fiziki və sosiomədəni təcrübəsindən asılılığı və onun dil sistemində sözlər şəkilində obyektivləşməsi daxildir.

Konseptuallaşma prosesi ilə kateqoriyalaşdırma prosesi birbaşa bağlıdır. Yeni konseptin yaranması gedişində həmin kateqoriyanın konseptləri ilə oxşarlıq əsasında onun konseptual sistemin müəyyən kateqoriyasının aidliyi baş verir. Kateqoriya bir və ya bir neçə oxşarlıq əlaməti ilə bir-biri ilə bağlı olan konseptlər qrupundan ibarətdir. Kateqoriya öz daxili strukturuna malikdir ki, ona qeyri-bərabər statusa malik konseptlər daxildir.

Kateqoriyanın ən yaxşı nümunəsi kateqoriyanın prototipi adlanır. Prototip tam konseptual əlamətlər dəstinə malikdir ki, onlar bütün kateqoriyanın mahiyyəti barədə təsəvvür yaradır. Digər konseptlər prototiptən müxtəlif məsafədə yerləşir: daha tipik olanlar ona yaxın yerləşir, az tipik olanlar – kateqoriyanın periferiyasında yerləşir.

Təbii bölgülərin əmələ gəlməsində təcrübənin kateqoriyalaşdırılmasının dörd koqnitiv modeli fəaliyyət

göstərə bilər – propozisional, sxematik, metaforik və metonimik. Həmin koqnitiv modellər bütün insanlar üçün ümumi olan insan təfəkkürünün əsas mexanizmləri kimi nəzərdən keçirilir. Koqnitiv modellər bazisli strukturu səciyələndirə bilər, onun əsas üzvlərini göstərə bilər və daxili həlqələrdəki əlaqələri nümayiş etdirə bilər.

İngilis dilində cins kateqoriyası ingilis-sakson mədəniyyətinin nümayəndələri üçün daha əhəmiyyətli olan MAN (kişi), WOMAN (qadın) və THING (şəy) konseptləri ətrafında qruplaşdırılır. Həmin konseptlər öz kateqoriyalarının prototipləridir və onların əlamətləri bu və ya digər dərəcədə müvafiq cins siniflərinin bütün qalan konseptlərində təmsil olunur. Hər bir cins sinfinin üzvləri müvafiq kateqoriyanın prototipindən onların əsas konseptə oxşarlığından asılı olaraq müxtəlif məsafədə yerləşir. Cins siniflərinin genişlənməsində insan təfəkkürünün dörd mexanizmi iştirak edə bilər: propozisional, sxematik, metaforik və metonimik koqnitiv modellər.

Cinsi bölgünün dilxarici amillərdən asılılığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Cins kateqoriyaları üzvləri arasında əlaqələr qismən sosiomədəni təcrübənin sahələri ilə əmələ gəlir. Müasir ingilis-sakson mədəniyyətində kişilik və qadınlıq ideali haqqında sosiomədəni təsəvvürlərin təkamülü ingilis dilində cins bölgüsünün dəyişməsinə doğrua bilər.

Koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən cins kateqoriyası ətraf gerçəklik realilərinin təbii bölgüsünün dilə təbiiqidir. İngilis dilində cins bölgüsü “he”, “she”, “it” 3-cü şəxs əvəzlilikləri ilə təqdim olunur və bir-birini istisna edən üç kateqorial sinifdən – kişi, qadın və orta cinsdən ibarətdir:

(I) Kişi cinsi:

1. MAN konsepti;
2. HUMAN BEING konsepti;
3. GOD konsepti;

(II) Qadın cinsi:

1. WOMAN konsepti;
2. SHIP konsepti;
3. CAR konsepti;

(III) Orta cins:

1. THING konsepti;
2. SITUATION konsepti;
3. IDEA konsepti;
4. CHILD konsepti;
5. ANIMAL konsepti.

Rus və alman dillərində душа и die Seele sözləri qadın cinslidir. Müasir ingilis dilində soul ümumiyyətlə qrammatik cinsə malik deyil: bu, dilin quruluşu ilə izah olunur. Bu dildə həmin kateqoriya yoxdur. Lakin ayrı-ayrı hallarda soul sözü onu məndə əvəz edən she şəxs əvəzliyi və her yiyəlik əvəzliyinin sayəsində qadın cinsində işlədilir. Məsələn: The Soul selects *her* own Society – / Then – shuts the Door – To *her* divine Majority – / Present no more – / Unmoved – *she* notes the Chariots – pausing – / At *her* low Gate – Unmoved – an Emperor be kneeling / Upon *her* Mat – < . . >. Bu şeiri yazan şairə öz qadın ruhunu alter ego kimi qəbul edir. Digər hallarda o, it şəxs əvəzliyindən və its yiyəlik əvəzliyindən istifadə edir: The Soul unto *itself* / Is an imperial friend – Or the most agonizing Spy – / An Enemy – could send – Secure against *its* own – / No treason it can fear – *Itself* – *its* Sovereign – of *itself* / The Soul should stand in Awe.

Birinci nümunədə qadın cinsinin işlədilməsini nə ilə izah etmək olar? Bu, onunla izah olunur ki, şairə-qadın ruhunu özünə bənzədir yaxud burada şüuraltının təzahürü özünü göstərir ki, insan öz əcdadlarının təcrübəsini qoruyub saxlayır: axı qadın ingilis dilində səwəl sözü qadın cinsində olub. Bunun təsdiqini müxtəlif xristian yazılı abidələrində tapmaq olar. Məsələn: swā sē lichoma būton mete and drence lēofian ne mæg, swā þonne sēo sāwul, gif hēo ne bið mid Godes worde fēded gāstlice hungre and þurste hēo bið cwelmed [Blickl.Homl., 57] – bədən qidasız və susuz yaşaya bilmədiyi kimi, ruh da Allah sözü mənəvi cəhətdən qidalanmazsa, aclıqdan və susuzluqdan öləcəkdir. Məlumdur ki, xristianlıqda ruh rəsmi olaraq bədənsiz varlıq kimi qəbul edilmişdir, lakin onun xüsusiyyətlərini təsvir edən X əsrdə yaşamış naməlum müəllif bu anlayışa xristian mənası verir, lakin ruhun bütprəstlik obrazına müraciət edir və onu qadın cinsinə malik olan bir varlıq kimi təsəvvür edir. Qədim ingilis dilindəki seo (ee) əvəzliyi buna əyani sübutdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox qədim dillərdə ruh sözü qadın cinsinə mənsub olub və bu, təsadüfi deyil: qədim insanlar inanırdılar ki, hər bir insan cinsindən asılı olmayaraq doğulan zaman öz anası vasitəsi ilə Ana-İlahədən ruhu qəbul edir. Buna görə də душа, Seele и soul sözləri prabioloji qadın cinsinə malikdir. Rus və alman dillərində açıq şəkildə, ingilis dilində gizli formada ifadə olunur.

Dil sistemində çox sayda patriarxat stereotiplər mövcuddur ki, dil daşıyıcılarına elə bir dil mənzərəsi təlqin edir ki, orada qadınlara ikinci dərəcəli rol ayrılır və onlara əsasən mənfə keyfiyyətlər aid edilir. Kütləvi informasiya vasitələrinin bu stereotiplərin təbliğində və yayılmasında rolunu danmaq olmaz.

“Seksizm” anlayışı qadınlar üçün diskriminasiyalı olan dünya mənzərəsinin xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına kömək edir. Seksist modeli qadın cinsinə kişilərə xas olmayan mənfə keyfiyyətlər ayırır. Cinsin semiotikası ilə korrelyasiya edən cins kateqoriyası kişi cinsinə görə neytrallaşdırmanı aparır ki, bu da dildə uyğunsuzluqların səbəbinə çevrilir. Göstərilən uyğunsuzluqlara parlaq misal kimi peşələrin, vəzifələrin, sosial statusların adlarını çəkmək olar.

Peşə əlamətinə görə adamların adlandırılması üçün dildə çox vaxt yalnız bir söz mövcud olur ki, özü də bu söz kişi cinsinə mənsub olur: dekan, prezident, sürücü və s. Müasir rus dilində cins cütlükləri olmadıqda kişi və qadın cinsinin fərqləndirilməsi ismin sifətlə, şəxsi yaxud yiyəlik əvəzliyi ilə yaxud fəli sifətlə uzlaşması yolu ilə, kişi cinsinə aid olan ismin yanında xəbərin qadın cinsində işlədilməsi ilə, həmçinin -их(а), -ш(а) sözdüzəldici ünsürlərinin köməyi ilə həyata keçirilir.

-их(а), -ш(а) şəkilçilərinin üzərində xüsusilə dayanmaq lazımdır, çünki onların köməyi ilə əmələ gələn leksemlər dil diskriminasiyasının təzahüründə xüsusi rol oynayıb.

Belə ki, məsələn, деканиха, космонавтиха, президентша leksemlərini misal kimi göstərmək olar. «Женщина-декан» mənalı *деканиха* leksik vahidi kontekstdə rast gəlinir: «Даже текст заявления для вредной деканихи не могу сочинить достойно!» [Спорт-экспресс, 21.09.2009]; «Женщина-космонавт» leksik mənalı *космонавтиха* sözü mətndə rast gəlinir:

«Эта космонавтиха, она перед собранием грозила: «На этот раз мы не дадим тебе отсидеться!» [Ольга Новикова. Женский роман //Звезда 2008, №1]; «женщина-президент» mənalı *президентша* leksemi məqalədə öz əksini tapmışdır: «Вот в русском языке такого понятия, как «президентша» нет, а слово «кандидат» может быть и женского рода» [М.Чижиков. Командовать Германией будет фрау-мадам // Комсомольская правда, 2005.10.11].

Деканиха, космонавтиха, президентша isimləri kişi cinsinə aid olan isimlərdən varanmışdır: dekan “ali təhsil müəssisəsində rəhbər”, kosmonavt “kosmosa uçuş edən şəxs”, prezident “respublika dövlətinin, həmçinin bəzi iri elmi müəssisələrin rəhbəri, başçısı mənalılarında çıxış edir.

Göstərilən sözlərdə -их(а), -ш(а) şəkilçiləri qadın cinsinin modifikasiya mənasını ifadə edir və sözə kiçildilmiş üslubi səciyyə verir.

– их(а) şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gələn leksemlər öz növbəsində heyvanların dişisinin adının semantikasını daşdığı üçün mənfə olaraq qəbul olunur, çünki onların əmələ gəlməsi zamanı heyvanların adları ilə bağlı arzuolunmaz assosiasiyalar meydana çıxır.

Yuxarıda göstərilən şəkilçilərlə işlədilən formalar adətən üslublaşmış nitqdə işlədilir (personajın nitq xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün).

Rus dilində –их(а), -ш(а) şəkilçilərinin köməyi ilə əmələ gələn qadın cinsli sözlər vardır ki, onlar sonradan öz mənfə mənalılarını itirərək sərbəst şəkildə işlədilir. Məsələn, *ткачи́ха, пловчи́ха, кондукторша* leksemləri.

Beləliklə, dildə əks olunan cins diskriminasiyasından danışmaq olar. Bunu qadın cinsi peşələrinin birbaşa adlandırılmasının yoxluğu təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Piriyeв E. Когнитив дилçилик üzrə praktikum. Bakı: Mütərcim, 2012, 108 s.

2. Короленко Р.А. Когнитивно-культурологический анализ категории рода в современном английском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Иркутск, 2004.

Когнитивный анализ категории рода

РЕЗЮМЕ

Категория рода как языковая категория является составной частью концептуальной системы человека и играет важную роль в концептуализации и категоризации мира человеком. Категория рода как фрагмент национальной концептосферы обладает национальной спецификой и отражает особенности познания мира носителями данной культуры.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, категория рода.

Cognitive analysis of the gender category

SUMMARY

The category of gender as a language category is an integral part of the man's conceptual system and plays an important role in the conceptualization and categorization of it's world. The category of the gender as a fragment of the national conceptosphere has a national specificity and reflects the features of the world knowledge by the carriers of this culture.

Keywords: cognitive linguistics, concept, the category of gender.

RƏYÇİ: dos S.Abbasova.